

В'ячеслав Станіславський

ТОРГОВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ З ТУРЕЧЧИНОЮ НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.: НОВІ АРХІВНІ ЗНАХІДКИ, ЇХ АНАЛІЗ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Тема торговельних зв'язків Лівобережної України з Туреччиною на початку XVIII ст. є слабо розробленою і попри прийняті тези, що такі зв'язки були і добре функціонували, в історичних дослідженнях наводиться порівняно мало фактичних даних. Висновок про інтенсивні торгові контакти з Туреччиною базуються найбільше на тому, що в Україні існував і розвивався порівняно потужний купецький осередок у Ніжині, який об'єднував більшою мірою купців-греків. Тому сподіваємося, що виявлений нами при опрацюванні статейних списків російського посла в Османській імперії Петра Толстого за 1702–1709 рр. матеріал прислужиться для створення більш об'ємної картини економічних взаємин з сусідньою країною. До того ж, зазначені джерела значною мірою показують торгівлю в тісному переплетенні з іншими сторонами людської діяльності, зокрема політикою та дипломатією.

На шляху до аналізу всієї виявленої інформації вже пророблено значну, можливо, більшу частину роботи. А дана стаття є спробою попереднього підсумку. Отже, нині вже опрацьовано матеріал до таких сюжетів: види та походження товарів в українсько-турецькій торгівлі; Лівобережна Україна в транзитній торгівлі людьми з Прибалтики до Туреччини в роки Великої Північної війни; дипломатичні зусилля Росії щодо відкриття морського і закриття сухопутного торговельного шляху через Україну до Туреччини; оподаткування купців з Війська Запорозького в Османській імперії; ідентифікація українських купців з Гетьманщини у «зовнішній» і «внутрішній» документації російського посольства в Османській імперії; купці, зайняті у торгівлі між Військом Запорозьким та Османською імперією: імена, етнічна та державна приналежність; поїздка українського купця з Ніжина до Єгипту; участь купців у розповсюдженні інформації та перевезенні дипломатичної кореспонденції між Росією, Україною та Туреччиною.

Коротко представимо найважливіші висновки та міркування щодо опрацьованого матеріалу, згрупувавши їх за названими темами.

Товари. Розглянувши дані документів посольства, зауважимо, що вони є дуже важливим джерелом з цієї тематики, але специфічним, оскільки фіксували лише найважливіші та найдорожчі товари, які доставляли в Туреччину. Чимало інших могли залишитися не згаданими. Повідомлення документів стосуються майже виключно сировини, яку здобували на промислах, як правило, хутра. Цей вид товарів користувався попитом, дорого коштував, був зручним для транспортування. Найдорожчі види хутра, насамперед соболі, перевозилися з Російської держави. Навесні 1703 р., надаючи відповіді на запити Москви щодо різних аспектів життя Османської імперії, П. Толстой відзначив існува-

ння попиту в Туреччині на товари з російського боку – хутро соболів, лисиць, горностаїв, білок, зайців, кошачих та інші «м'які» товари, а також на юхти, шкіри, моржеві ікла, «оскільки нізвідки не можуть собі дістати»¹. Разом з цим є підстави стверджувати, що частина хутра, яке продавалося в Туреччині на початку XVIII ст., походила з українських теренів.

У випадку ж із товарами, які везли з Туреччини, єдиним джерелом відомостей з документації посольства є переліки товарів, втрачених купцями в результаті пограбування 1701 р.² Вони досить детальні, однак, мова йде лише про один караван купців. Згідно з цими даними з Туреччини до України та транзитом до Росії надходили тканини та окремі предмети одягу, килими, зброя, частково коштовна, та інші предмети розкоші, як коштовне каміння. Походили ці товари як з самої Туреччини, так і з-за меж країни.

Торгівля людьми. Зважаючи на віднайдення кількох документів на цю тему, ми зробили спробу вперше розглянути проблему, існування якої проявилось завдяки публікації документа Миколою Біляшівським ще в кінці XIX³ і про яку трохи пізніше – на початку XX ст. заявив Віталій Ейнгорн⁴. Йдеться про продаж полонених з театру воєнних дій Великої Північної війни, здебільшого з Прибалтики в Туреччину, грецькими купцями та українськими козаками. Грецькі купці добре знали маршрути, якими можна було перевезти полонених, мали контакти в Туреччині, саме вони були найбільш пристосовані до такого виду діяльності. Ці греки могли мати постійне чи тимчасове мешкання в Україні. Вони купляли полонених на українських землях у козаків, чи проїжджали з полоненими транзитом, везучи тих з московських земель.

Стосовно кількості полонених, яких захоплювали у балтійському регіоні і які потрапили до України, існують оцінки, які дозволяють говорити про тисячі людей. І більшість з них не були військовими. Так, Сергій Соловійов писав про 4 тис. полонених, яких українські козаки вивели з Лівонії в Малу Росію в період від битви під Нарвою в листопаді 1700 р. – до перших місяців 1701 р.⁵

Найбільш інформативним і яскравим документом на тему торгівлі полоненими є лист Петра Толстого до російського урядовця Петра Шафірова від 26 березня 1707 р. У ньому посол повідомляв про грека Параскеву з Синопу, який на той час жив у Ніжині. Дипломат писав, що цей грек їздив з Ніжина до Москви, де крав і купляв невільників-шведів, а потім відправляв їх на продаж до Константинополя. На той час в різних місцях і в османській столиці було продано більше сотні таких людей⁶.

Зі змісту документів не завжди можна зрозуміти чи продавали цивільних, чи військових полонених. Очевидно, що мирних мешканців продавали значно більше, аніж військових, котрі діяли під прапорами Карла XII, бо, відповідно, їх більше потрапляло в полон. Можемо припустити, що до Туреччини було продано принаймні кілька сотень людей.

Віднайдені матеріали свідчать, що до торгівлі людьми долучалися представники регіональної влади Української держави. Про це явище не могло не знати її керівництво, зокрема й гетьман. Важливою передумовою розвитку тран-

зитної торгівлі людьми була наявність великого ринку збуту в Османській імперії, де від невільників, у якості дарунку, не відмовлялися навіть християни, наближені до тамтешнього уряду. Разом з цим, варто відмітити, що продаж полонених не був устійненою, узаконеною та масштабною, а швидше епізодичною практикою в Україні. Тому, відповідно, на цю тему вдається виявити не багато фактів.

Російська дипломатія і торговельні шляхи. У зазначений період торговельні зв'язки Росії з Туреччиною здійснювалися здебільшого сухопутним шляхом. Прямуючи ним, купці їхали територією України та далі підвладними султану землями, а зокрема Молдови, Валахії чи Буджаку. В залежності від ситуації вони могли змінювати окремі ділянки своїх поїздок. Морем можна було приїхати до Стамбула з певних прибережних пунктів, як з Галаца. Іноді купці прямували через Крим, а звідти діставалися морем до османської столиці.

Потрібно мати на увазі, що з кінця XVII ст. Росія взяла курс на експансію на Чорне море, а її мирна поведінка щодо Османської імперії в допотавський період Великої Північної війни була вимушеною паузою, під час якої Росія продовжувала готуватися до нового збройного протистояння, оскільки самостійно, без союзників, воювати з турецькими силами росіяни не могла. Разом з тим, враховуючи реалізовані зусилля, оволодіння Азовським морем було для Москви замалим результатом. Петро I поставив за мету організувати в Азові великий торговельний осередок і домогтися домовленостей з османською владою про дозвіл вести торгівлю на Чорному морі на російських кораблях. Тобто, планувалося відкрити морський шлях до Туреччини, окрім вже існуючого сухопутного.

Дипломатичні зусилля представників Росії Прокофія Возніцина, Омеляна Українцева, Дмитра Голіцина та Петра Толстого від часів переговорів з представниками Османської імперії щодо укладення Карловицьких угод і до 1709 р. у частині торгівлі між двома державами зосереджувалися навколо питання про укладення окремої статті, яка й мала зафіксувати рішення про торгівлю Чорним морем на російських суднах. Поряд з цим росіяни пропонували направляти купців з Туреччини сухопутним шляхом до Азова. Постійно обговорювалася й традиційна сухопутна торгівля. Причому ставлення до неї змінювалося від проголошення того, що вона має відбуватися одночасно з морською і до пропозицій її заборони.

Особливу увагу привертають пропозиції П. Толстого про заборону традиційного сухопутного шляху, які він висловлював російському та турецькому урядам. Так, в 1703 р. П. Толстой показав себе прибічником ідеї заборони купцям поїздок через Молдову та Україну, що і пропонував зробити російському уряду, вважаючи, що потреба в товарах з Росії, зокрема соболях, змусить турків погодитися на торгівлю Чорним морем⁷. А в 1706–1707 р. посол чотири рази пропонував турецькій стороні заборонити своїм купцям користуватися дорогою через Молдову та Україну⁸. В той же час П. Толстой намагався призвичаїти імперію до морської торгівлі з Росією, направляючи до Азова турець-

кі кораблі, найняті від свого імені, але з товарами купця Сави Рагузинського, що було здійснено в 1702, 1704 і 1707 рр.⁹.

Зі свого боку, маючи багато інформації про агресивні наміри Москви, турки не йшли на компроміси в питаннях доступу росіян до Чорного моря. Вони побоювалися війни, а особливо раптового наступу по морю, передбачали виникнення проблем з постачанням Стамбула в разі початку воєнних дій. Задля захисту від потенційного противника турки вжили оборонних заходів, зокрема зі спорудження нових укріплень у Керченській протоці. Одночасно османський уряд намагався подіяти на Москву дипломатичним шляхом, пропонуючи спалити, відвести чи продати азовський флот. Натомість турецька сторона була згодна на звичайну торгівлю суходелом, а також погоджувалася на торгівлю з Росією через Середземне море.

Потрібно відмітити, що, добиваючись своєї мети, цар здійснив ряд кроків в односторонньому порядку, без узгодження з османським урядом. Так, в 1701 р. він видав указ про спрямування купців, задіяних у торгівлі Туреччини з Україною та Росією, до Азова¹⁰. Правда, це розпорядження варто сприймати як рекомендаційне, бо торгівля продовжувалася традиційним шляхом. Неузгодженими зі Стамбулом були спроби вивести поодинокі торгові кораблі на Чорне море: в 1702 р. цар направив туди корабель з товарами, але корабель повернувся від Керчі, таке плавання не відбулося і в 1704 р.¹¹.

Яскравим свідченням провалу плану Петра I розвинути торгівлю через Азов стало звернення до царя С. Рагузинського в 1705 р. по отримання нової грамоти, яка би дозволяла йому вести торгівлю не тільки через це місто, що передбачала попередня грамота за 1703 р., але й через Україну¹².

Оподаткування купців. Опрацювання статейних списків російського посольства дозволило нам виявити низку важливих фактів щодо оподаткування українських купців в Османській імперії. Зрозуміло, що принципи цього оподаткування працювали стосовно усіх людей, котрі займалися торгівлею і приїжджали з теренів, підвладних російському царю, однак ми, досліджуючи сторінки історії України, зосереджуємося саме на українських купцях, що значною мірою правомірно й тому, що, за нашим припущенням, їх частка була більшою, ніж купців з Росії.

Найбільше цінної інформації на названу тему ми знайшли у записах статейних списків про контакти П. Толстого з представниками влади Османської імперії. Протягом всього часу діяльності посольства було три таких випадки, коли обговорювалися проблеми оподаткування. Перший випадок відноситься до грудня 1703 – лютого 1704 рр. Тоді посол розмовляв з племінником Олександра Маврокодато Дмитром Мецевітом та спілкувався через посередника з дефтердар-пашею¹³. Невдовзі, у квітні 1704 р., посол представив туркам проект російсько-турецької торгової угоди, в якій пропонувалося закріпити на рівні 3% від вартості товарів податок з купців, які приїжджали з теренів, підвладних царю¹⁴. Другий випадок відноситься до липня 1704 р., коли відбулася зустріч з великим візиром Даматом Хасан-пашею¹⁵. Третій випадок датується листо-

падом 1706 р. Тоді П. Толстой зустрівся з великим візиром Чорлулу Дамат Алі-пашею та отримав документи від дефтердара щодо заборони зайвого оподаткування певних купців¹⁶.

Основний матеріал, що міститься в документах, які висвітлюють хід перемовин між П. Толстим та представниками Османської імперії, а також листи П. Толстого до керівництва Української держави та Росії, засвідчують прагнення посла домогтися устійнення торговельного податку на рівні 3%, який сплачували купці з інших країн. Також росіянин домагався відміни неправомірних поборів з купців, зокрема, хараджу. Шляхом цих перемовин дипломату вдалося домогтися бажаного рівня оподаткування та компенсації купцям за харадж, однак успішність його заходів була обмеженою у часі або стосувалася конкретних купців у конкретних випадках. Зазвичай же оподаткування могло сягати 10% або й більшої цифри, до чого додавалися й інші побори. Найважливішою причиною такого порівняно великого рівня зборів з купців була відсутність юридичної домовленості Стамбула з Москвою щодо так званої торгової статті – питання, яке залишилося невирішеним з часу мирної угоди, укладеної після завершення війни 1686–1700 рр. Та, незважаючи на всі витрати, купці продовжували свою діяльність, а отже вона була прибутковою.

Ідентифікація українських купців. Дана проблема заслуговує на окрему увагу, оскільки матеріали посольства, очолюваного П. Толстим, дозволили зауважити велику різницю в ідентифікації українських купців, що її дають різні види документів. Таких випадків виявлено достатньо для спроби з'ясування тенденцій і закономірностей цього явища.

Найбільш цікаві висновки вдалося зробити шляхом співставлення фактів з «зовнішньої» (дані проїжджих листів) та «внутрішньої» (записів у статейних списках, листів П. Толстого до І. Мазепи, І. Скоропадського, Ф. Головіна й П. Шафірова) документації. Здійснюючи зазначений поділ документації, ми виходили з того, що перша призначалася для адресатів поза царськими володіннями, у тому числі й за межами Війська Запорозького, натомість друга використовувалася в Росії й на теренах Української держави. Додатково, для фактологічних уточнень, ми розглянули листи І. Мазепи та Ф. Головіна до посла.

Наведемо два приклади таких співставлень. Перший приклад. За інформацією наданого П. Толстим проїжджого листа від 11 вересня 1704 р., цього дня з Константинополя виїжджали купці «російського народу», а прямували вони до «Російської держави». Зазначалися імена та прізвища: Василь Матвеев, Михайло Дмитрієв, Варлам Мілеев. Разом з купцями їхали й інші люди – їхній робітник Гнат Васильєв, «москвитин» Лазар Беляєв, монахи Варфоломій та Михайло, звільнені з полону «російського ж народу люди» – троє чоловіків і стільки ж жінок. Далі в проїжджому листі узагальнювалося, що купці й усі інші належали до «російського народу»¹⁷. У даному випадку документ не містить інформації, яка змусила б сумніватися, що купці були росіянами та їхали до Росії.

Однак, зробити зовсім інший висновок дає змогу запис у статейному списку, який розміщено перед текстом проїжджого листа, котрий ми відносимо до

«внутрішньої» документації. Отже, у цьому записі зазначено, що з Константинополя виїжджали купці «малоросійського народу» Василь Матвеев з товаришами, які перебували у цьому місті в торговельних справах. Із купцями російський посол пересилав лист до І. Мазепи, де написав, що в турецькій столиці були гетьманського регіменту «малоросійських сторін мешканці»¹⁸. У даному разі не має сумнівів, що всі ці люди були українськими купцями, всупереч тому, що декларував проїжджий лист. Зазначу, що існує низка інших фактів про В. Матвеева, котрі підтверджують його українське походження.

Другий приклад. 3 липня 1709 р. П. Толстой видав проїжджий лист купцеві Мануїлові Канювцеві. У ньому зазначалось, що з Константинополя до «Російської держави» відпущено торгову людину «російського народу» з власним товаром та людьми¹⁹. У запису ж статейного списку М. Канювцеві – торгова людина, але вже «малоросійського народу»²⁰.

Загалом, розглянутий матеріал приводить до висновку про постійне іменування у «зовнішній» документації посольства українських купців росіянами (за окремими винятками). Щоправда, іноді поряд з позначенням цих купців як російських у проїжджих листах трапляються дані, котрі дозволяють засумніватися у приналежності їх до росіян. Скажімо, зустрічаються такі визначення: «росіянин» із Києва, козак «російського народу». Зрозуміло, що лише за допомогою додаткових матеріалів вдається остаточно встановити належність цих людей до українців.

За представленням російської сторони принципи ідентифікації переходили до османської документації. Вони ж застосовувалися й на переговорах посла Росії з представниками турецької верхівки. Почасти це можна пояснити практичністю оперування термінологією – усіх, хто перебував під владою царя, було зручно називати і сприймали як людей одного політичного організму, умовно називаючи їх росіянами. Особливо, якщо до них усіх застосовувалися однакові правила у відносинах між обома державами. При виникненні ж специфічних правил виділялася певна частина (приміром, греки). Спостерігаємо й поступове проникнення «узагальнюючого» іменування українців і у «внутрішню» документацію. При цьому надзвичайно важливо пам'ятати, що така «зручність» оперування термінами приховувала стратегічний інтерес московської влади, який полягав у знищенні окремої етнічної й державної ідентифікації українських купців, що цілком відповідало загальній спрямованості на ліквідацію української ідентичності, створення єдиного російського народу у межах кордонів царських володінь. Аналізовані матеріали дозволяють говорити насамперед про спрямування Москви на руйнування такої окремішності на міжнародному рівні, а також про поступове поширення цієї стратегії всередині царських володінь.

На основі представленого матеріалу можемо також порівняти рівень розвитку українсько-турецької та російсько-турецької торгівлі. «Зовнішня» документація може дати підстави для ідентифікації значної кількості купців як російських, котрі приїжджали до Туреччини з Росії та туди ж поверталися, а при

більш конкретизованому визначенні – як московських, оскільки саме з російської столиці, природно, мали би їхати найзаможніші та найактивніші представники купецької верстви. Врахування лише «зовнішньої документації» дозволило би говорити про суттєвий розвиток російсько-турецької торгівлі. Однак, зіставлення різнопланових джерел виявляє, що такий висновок був би хибним, бо мова має йти переважно про українсько-турецьку торгівлю, оскільки більшість тих купців походила з теренів Української держави, і во-ни відігравали вагому, а можливо й провідну роль у торгівлі з Османською імперією порівняно власне з Росією.

Імена, етнічна та державна приналежність купців. Часті згадки у тих чи інших контекстах у матеріалах російського посольства окремих купців наштотували нас на спробу скласти загальний перелік людей, які під час своїх торгових подорожей відвідували Військо Запорозьке та Туреччину. Під час складення такого переліку всю віднайдену інформацію ми розподіли в шести основних рубриках: ім'я (як звали купця), дата (число, місяць і рік під якими згадується ця людина), місце перебування (де перебував купець у час, зафіксований в документах), дії та наміри (що купець робив чи що мав намір робити, в контексті яких подій він згадується в зазначений час), помічники (записи про робітників чи челядників купця).

Загалом, складений перелік дозволив нам ідентифікувати 50 купців та зробити такі висновки щодо етнічної та державної приналежності, місць проживання цих людей: з етнічного погляду у торгівлі домінували греки (23 особи) та українці (18 осіб); з грецьких купців більша частина (14 осіб) була з Османської імперії; з погляду державної приналежності трохи більше половини купців (26 осіб) належали до Війська Запорозького, причому більшість з них (18 осіб) була українцями; серед усіх українських міст Ніжин беззаперечно домінує як основний центр зосередження купців (18 осіб); серед ніжинських купців переважали українці (10 осіб).

Крім Ніжина, як місця проживання купців, згадано ще два міста на теренах Війська Запорозького – Київ (1 особа) та Прилуки (1 особа). Певно, до купців Української держави можна долучити й мешканця Фастова (1 особа), бо це місто через близькість до Києва мало бути більше пов'язане з Українською державою у торговельних справах, ніж з Річчю Посполитою. Загалом, найбільш значимим є висновок про велику активність у торгівлі Війська Запорозького на південному напрямку українських купців.

Висловимо кілька спостережень і міркувань, які засвідчують попередній і умовний характер зроблених висновків: документи посольства говорять переважно про тих купців, які виходили з ним на контакт чи згадувалися в контексті певних подій; можливо, набагато більше було задіяно у торгівлі купців з Османської імперії, бо лівова частка зафіксованих у статейних списках (11 осіб) стали відомими тільки через те, що були пограбовані на українських теренах у 1701 та 1706 рр.; частина українських та грецьких купців не ідентифікована за місцем проживання (по 6 осіб); частина купців з Ніжина не іден-

тифікована за етнічною приналежністю (6 осіб). Можна припустити, що частина записів документів була свідомо чи несвідомо помилковою.

Отже, маючи справу з великим, але своєрідним комплексом документів, ми робимо лише крок до об'єктивного з'ясування цих питань стосовно всієї купецької спільноти, яка тоді діяла. Тому при віднайдені інших джерел ці висновки неминуче будуть скореговані чи суттєво змінені.

Поїздка українського купця до Єгипту. Кілька документів привернули нашу увагу своєю незвичайністю, а, можливо, й унікальністю. У них йдеться про поїздку до Єгипту, який на той час був однією з провінцій Османської імперії, купця – українця Юрія. Раніше нам не доводилося зустрічати даних про такі поїздки в кінці XVII – на початку XVIII ст. До того ж у справі про поїздку українського купця були задіяні політичні діячі високого рівня, що робить її особливо цікавою. З українського боку це був гетьман І. Мазепа, з російського – посол в Стамбулі П. Толстой, з османського – султан Агмед III та великий візир Дамад Хасан-паша.

Отже, в 1702 р. ніжинський купець Юрій з товарами загальною вартістю 5 тис. талерів вирушив до османської столиці. А далі, очевидно, через труднощі з реалізацією товарів, купець поїхав до Єгипту, де і помер. Дізнавшись про смерть чоловіка, його вдова Феодосія забажала повернути товари. Насамперед вона звернулася до І. Мазепа. За її проханням гетьман написав листа, датованого 20 липня 1703 р., до П. Толстого. Він хотів, щоб посол поклопотався перед великим візиром та наближеними до султана людьми про повернення товарів, які опинилися в якомусь замку, де були складені за розпорядженням єгипетського паші, синові вдови. У вересні 1703 р. син Юрія Федір приїхав на двір російського посла. П. Толстому вдалося посприяти Федору – в грудні було отримано султанський ферман, яким наказувалося єгипетському паші та олександрійському кадю передати всі товари Юрія його сину, забравши їх у митника-єврея Мозе та «начального кушніра» грека Панагіота. У султанському фермані названо товари, які Юрій привіз на продаж: срібло на 1400 левків, а також хутро горностаїв, білок, лисиць та інших товарів на 2600 левків. Далі почалися ускладнення, які завадили завершенню справи: спочатку поїздка була відкладена через тривале очікування корабля, який би плів в потрібному напрямку; потім Федір побажав, щоб у ферман внесли певні зміни і посол посприяв цьому – у Порті написали новий документ; врешті, син купця відмовився їхати в Єгипет через брак грошей. Але цю проблему можна було би вирішити, зауважував П. Толстой, критикуючи Федора – «якби не убогий він був з розумом»²¹.

Іще деякі міркування щодо купця Юрія та його діяльності, зокрема даної поїздки. Хоча стосунок Юрія до об'єднання грецьких купців у Ніжині залишається неясним, вважаємо, що він не міг вести торгіву діяльність в Туреччині окремо від інших місцевих купців. Можливо, що певним чином Юрій знайшов шлях, аби користуватися їхніми торговими привілеями. Особливу ж увагу ця поїздка привертає, звичайно, віддаленістю. Наскільки відомим був

Єгипет серед купців з України, котрі їздили торгувати до османських володінь, сказати важко. Думаємо, поїздки туди не були звичайною справою. Але, як бачимо, вона була далекою, але досяжною. Інтерес у купців Єгипет міг викликати і через те, що в ті часи він залишався найбагатшою провінцією Османської імперії²². Про досяжність цієї країни говорять і поїздки людей, які мали некомерційний інтерес: є дані про перебування в цій країні духовних осіб, котрі їздили до Святої Землі і котрі тим чи іншим чином були пов'язані з Україною.

Купці як інформатори та листоноші. Зрозуміло, що поширення купцями інформації відбувалося завжди, коли вони займалися своєю основною діяльністю. Купці, які постійно долали шляхи з Росії та з Української держави до Туреччини і назад, природно, звертали увагу на події у краях, які вони відвідували, а потім оповідали про свої враження іншим людям. Вони могли розповідати як те, що бачили самі, так і почуте від інших. А отже, інформація мала різний рівень достовірності. Зацікавлені в регулярному отриманні відомостей з сусідніх країн, правителі та інші державні діячі різних рівнів прислухалися до того, що оповідали купці, але змушені були кожен випадок розглядати окремо з точки зору його правдивості. Віднайдений нами матеріал представляє інформацію, яка в ті роки викликала найбільший інтерес у Стамбулі і, відповідно, показує реакцію тамтешнього уряду. А ключовими питаннями у відносинах Туреччини з Москвою були питання про мир і війну.

Наведемо приклад надходження при посередництві купців новин з Росії та реакції на них османського уряду. 26 жовтня 1707 р. Петро Толстой у листі до Гаврила Головкина, керівника Посольської канцелярії та Посольського приказу, емоційно описав вплив грецьких купців, які бували в Гетьманщині, на політичні настрої й дії у турків. За його словами, турки з великою часткою імовірності припускали, що із завершенням війни цар почне війну проти них, про що чулося від греків, котрі приїжджали з українських міст. Греки говорили, що цар почне війну, аби звільнити їх з-під турецької влади: «Розсівають прокляті таке слово, хвалячись тим, нібито царська величність воліє з турками почати війну для звільнення їх з-під ярма бусурманського». Турки не сприймали цю інформацію як переконливу, але «сумнівалися», а тому виявляли прихильність до шведів: «Всякими способами тих противників пестять, подаючи їм знак любові, щоб від противності не припиняли»²³. А ще через два місяці – в посланні до Г. Головкина від 24 грудня 1707 р. – російський дипломат висловлювався за припинення поїздок купців-греків, котрі їздили в українські міста через волоську землю, для чого, на його думку, був потрібен відповідний царський указ. Першою з вагомих підстав для цього була та, що по приїзді до Туреччини греки розголошували багато нічим не підкріплених відомостей, «від чого турки не в малу приходять підозру»²⁴.

Окрім низки даних про те, яка інформація потрапляла в Туреччину через купців і якою була реакція на неї, нам вдалося знайти і проаналізувати факти і про інші, дотичні проблеми, які визначили так: таємні попередження росіян закордонними діячами про небезпеку передачі купцями певної інформації

до Туреччини; спроби російської влади запобігти небажаному витоку інформації; новини, які отримував від купців російський посол в імперії П. Толстой; визначення купців як джерела поширення інформації, насправді отриманої з інших джерел; отримання новин від купців представниками української влади і передачу її росіянам.

Стосовно залучення купців до обміну кореспонденцією з російськими посольством в Османській імперії зазначимо, що це було сталою практикою. Такий спосіб передачі листів та інших документів був особливо зручним для П. Толстого, хоча, звичайно, не єдиним. Він сприяв регулярності обміну документами, їхній певній утаємниченості. При цьому можемо припустити, що частина купців ділилася усім, що знала, з представниками турецької влади. Але й зауважимо, що турки не ставали на заваді такому способу спілкування російського дипломата, хоча мали знати, хоча б у загальних рисах, про його існування. Не зафіксованого жодного випадку, коли б на вимогу Стамбула в купців були відібрані документи, які вони перевозили.

За даними статейних списків російського посла в Османській імперії, в перевезенні документів були задіяні українські, російські та грецькі купці з України, Туреччини і Росії. Вони брали постійну участь у цій справі, і їм доручалося перевозити найважливіші документи. Часто ці документи були зашифрованими. Всі віднайдені дані про залучення купців до перевезення документів ми поділили на два переліки. До першого віднесли факти про доставку цих матеріалів до російського посла, а у другому – про відправку листів від нього.

Що стосується привезення листів, то таких випадків зафіксовано вісім. Серед документів, які привозили купці, були грамота і лист Петра I, листи Ф. Головіна, Г. Головкина, І. Мазепи, С. Рагузинського. До цих документів часом додавалися цілі пакети інших матеріалів. Впадає у вічі замала кількість зафіксованих у документах випадків доставки кореспонденції купцями, що показує цей спосіб як далеко не єдиний і не основний.

Значно частіше, майже втричі, згадується про перевезення купцями листів від посла. Адресатами листів П. Толстого були: російська політична верхівка в особах Петра I, Ф. Головіна, Г. Головкина, П. Шафірова, Ф. Апраксина, Д. Голіцина, І. Толстого; українські гетьмани І. Мазепа, І. Скоропадський та полковник С. Палій; молдовські господарі К. Дука та М. Раковіце. Особливий випадок пов'язаний з поїздкою українського купця В. Матвеева в 1707 р. – він виконував термінове доручення П. Толстого з доставки листів до Г. Головкина та П. Шафірова, покинувши власні торговельні справи.

Зробивши короткий підсумок вже опрацьованих тем, зауважимо, що віднайдений нами архівний матеріал дозволяє розкрити ще кілька проблем. Нині найбільш чітко проглядаються дві з них. Перша – короткий нарис про шляхи, якими їздили купці, за даними документів російського посольства. Друга – кілька об'ємних нарисів про пограбування купців. Проблема пограбування має кілька вимірів: економічний, дипломатичний, політичний; вона викликала значний резонанс у Стамбулі, Москві та Батурині, а тому представлена

численними документами. Є й низка інших проблем, які слабо представлені джерелами, але знайдуть своє місце в загальному спектрі дослідження про українсько-турецьку торгівлю початку XVIII ст.

Примітки:

¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 89. – Оп. 1. – 1703. – Д. 3. – Л. 289.

² Там же. – 1702. – Д. 1. – Л. 253–253 об., 259 об.; 1703. – Д. 3. – Л. 499 об. – 500 об.

³ Н. Б. Покупка греками на Украине «девок чухонок» / Н. Б. // Киевская Стари-на. – 1893. – №9. – С. 440-441.

⁴ Эйнгорн В. К истории иноземцев в старой Малороссии / В. Эйнгорн. – Москва, 1908. – С. 27-28.

⁵ Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – Москва, 1962. – Кн. VII. – Т. 13-14. – С. 627, 632.

⁶ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1707. – Д. 3. – Л. 98-99.

⁷ Там же. – 1703. – Д. 3. – Л. 352 – 352 об.

⁸ Там же. – 1706. – Д. 3. – Л. 316 об. – 317, 332 об. – 334 об.; 1707. – Д. 3. – Л. 178 об. – 181, 341 об., 346 – 346 об., 348 об. – 350.

⁹ Елагин С. История русского флота. Период Азовский / С. Елагин. – Санкт-Петербург, 1864. – Приложения. – Ч. I. – С. 509-510; Крылова Т. К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны / Т. К. Крылова // Исторические записки АН СССР. – 1941. – Т. 10. – С. 265; Крылова Т. К. Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700–1709 гг.) / Т. К. Крылова // Исторические записки АН СССР. – Москва, 1959. – Т. 65. – С. 260; Павленко Н. И. Птенцы гнезда Петрова / Н. И. Павленко. – Москва, 2008. – С. 390, 546-547, 554-555; Орешкова С. Ф. Вступительная статья / С. Ф. Орешкова // П. А. Толстой. Описание Черного моря, Эгейского архипелага и османского флота / Сост. И. В. Зайцев, С. Ф. Орешкова. – Москва, 2006. – С. 28, 38, 41.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 4. – С. 132.

¹¹ Елагин С. Указ. соч. – С. 192-193, 218; Елагин С. Указ. соч. Приложения. – Ч. 2. – Приложение IV. – Санкт-Петербург, 1864. – С. 31-32.

¹² Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – Т. 4. – С. 222-223; Письма и бумаги императора Петра Великого. – Санкт-Петербург, 1889. – Т. 2. – С. 207-209; Письма и бумаги императора Петра Великого. – Санкт-Петербург, 1893. – Т. 3. – С. 804 – 805.

¹³ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1703. – Д. 3. – Л. 499-499 об.; 1704. – Д. 3. – Л. 2-2 об., 49-50.

¹⁴ Орешкова С. Ф. Вступительная статья. – С. 39.

¹⁵ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1704. – Д. 3. – Л. 326 об.-330.

¹⁶ Там же. – 1706. – Д. 3. – Л. 385 об. – 386, 389 об.-391 об., 397 об.

¹⁷ Там же. – 1704. – Д. 3. – Л. 405 об.-406.

¹⁸ Там же. – 1704. – Д. 3. – Л. 404-404 об.

¹⁹ Там же. – 1709. – Д. 1. – Л. 311 об. – 312 об.

²⁰ Там же. – Л. 311 об.

²¹ Там же. – 1703. – Д. 3. – Л. 446-446 об., 458-459, 494-494 об.; 1704. – Д. 3. – Л. 5 об., 8 об. – 9, 105 об. – 106 об.

²² Crecelius D. Egypt in the eighteenth century / D. Crecelius // The Cambridge history of Egypt. – Cambridge, 2008. – V. II: Modern Egypt, from 1517 to the end of the twentieth century. – P. 67.

²³ РГАДА. – Ф. 89. – Оп. 1. – 1707. – Д. 3. – Л. 305 об.–306.

²⁴ Там же. – Л. 356–356 об.

Отримано: 10.10.2016 р.

Анатолій Філінюк

УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В XVII – XVIII СТ. ТА СУЧАСНІСТЬ: ІСТОРИЧНА ТЯГЛІСТЬ І ПАРАЛЕЛІ

Передусім, наголосимо, що осмислення історичного досвіду українського державотворення нині є не лише важливою і необхідною, але й обов'язковою складовою розуміння сучасних державотворчих процесів в Україні та чинником гарантування її національно-державної суверенності в умовах нових викликів, які вона переживає. Такий підхід актуалізує проблему українського державотворення дозволяє пролити світло через призму логічного, спрямованого у перспективу погляду на більшість питань, котрі виникають перед сучасниками на політичному полі, а також забезпечує поступове очищення від зайвих емоцій багатьох дискусійних питань, що тривалий час піддавалися упередженості, зайвій політизації і фальсифікації.

Ще зовсім недавно уявлялося, що історичний досвід розбудови державності на різних етапах вітчизняного минулого не буде вивчатися з нашаруванням політизованості. Головною запорукою в цьому вбачалася наявність державної незалежності України. Однак такі сподівання виявилися примарними. Всі ті події, що відбуваються нині на сході нашої держави пов'язані не тільки з агресивною військовою доктриною та експансіоністською політикою Російської Федерації, а й з тими вихідними позиціями із нашого спільного минулого, на які спирається політичне керівництво сучасної Росії у веденні гібридної війни проти Української держави. З іншого боку, на сучасному етапі розвитку в Україні не вистачає віри в те, що ми можемо успішно розв'язати назрілі завдання, достойно відповісти на всі сучасні виклики в суспільстві і в зовнішньополітичній та геополітичній площині. Не має усвідомлення того, що успіх, результат передусім залежать від нас – конкретних українців, патріотів своєї дер-